

تورکی و عهز مهبیهکانی به کوردی مانا کردووه. شیخی خال له کوتایی دیوانهکهدا (۳۷) بهسهرهاتی خندهنامیزی شیخ رمزای تومار کردووه.

ههر سهبارت به شیخ رمزا، شیخی خال له وتاریکدا به ناویشانی (شیخ رمزای تالهبانی) دا جگه لهوهی بهکورتی له ژبانی شاعیر دواوه، زۆربهی وتارمهکی بۆ باسکردنی ئهو شاعرانه تهرخان کردووه، که له دیوانه چاپکراوهکهی سالی ۱۹۴۶ دا نین و لهو لایهنهوه دهلیت: ((چهند شیعریکم دهست کهوتوه که له دیوانهکهیا نین، وه کهشکۆله دهستتوسهکانا بهرچاوم کهوتون و کۆم کردوونهتوه، بهم بۆنهیهوه قسه لهم چهند شیعری ئهکهه)) (خال، ۲۰۱۱، ۳۵۱-۳۵۲). شیعرهکان کوردی و عهزهبی و فارسی و تورکین و کۆمهلیک بهسهرهاتی شاعیریشی لهگهڵدا باس کردووه.

تهوهری دووه: وتاری نهدهبی

لایهنیکی دیکه ههوله ئهدهبییهکانی شیخی خال خۆی له نووسینی وتاری جۆراوجۆر دهبینتهوه. بهگشتی وتار ((نووسینی ئهدهبییه لایهنی له لایهنه دیاریکراوهکانی ژبان دهگریته خۆ یا بابهنیکی ژبان لیکدهاتهوه)) (رهسوول، ۱۹۸۹، ۱۳۸) ئهو جۆره نووسینه بریتییه له ((دهربهرین و باسکردنی بابته به سهربهستی و به پشوویهکی درێژ و رهنگدانهوهی دهروون و خۆیهتی نووسهر له سهرنجدان و دارشتندا)) (بیمار، ۱۹۹۸، ۱۹). شیخی خال کۆمهلیک وتاری ههههچهنی میژووبی و ئایینی و کۆمهلایهتی و ئهدهبی نووسیه و له گۆفار و رۆژنامهکانی رۆژگاری خۆیدا بلاوی کردوونهتوه.

له بواری ئهدهبیدا، شیخی خال کۆمهلیک وتاری ئهدهبی نووسیه. وتاری ئهدهبی ((ئهو نووسینانه، که تایبتهن به باسی جۆرمهکانی ئهدهبیاتناسی، لیکدانهوه و لیدوان له رهگهز و ژانرهکانی ئهدهب (شاعر و پهخشان و چیرۆک و رهنهی ئهدهبی... هتد) ههروهها دهرخستنی کاریگهریی ئهدهبیاتناسی لهسهر زانستهکانی تر یان بهیچچهوانهوه، دهستنیانکردنی دهوری ئهدهب له ژبانی تاک و کۆمهله)) (محهمهد، ۲۰۰۴، ۵۷).

وتاره ئهدهبییهکانی شیخی خال بهسهر چهند لایهنیکدا دابهش دهبن:

۱_ ساغکردنهوهی ژبانی و شیعری شاعیران: شیخی خال به دهر لهوهی له کتیییکی تایبتهدا ژبان و شیعرمهکانی شیخ رمزای ساغ کردووتهوه، بهلام له وتاری ئهدهبیشدا ههمان چهنه ههولێ داوه. له وتاریکدا به ناویشانی (مهلا محهمهدی خاکی) ژبانی خاکی شاعیری ساغ کردووتهوه و قهسیدهیهکی شاعیری لیکداوتهوه، لهم لایهنهوه شیخی خال ئهوه دهخاته روو ((دوای مردنی خاکی ژنهکهی دیوانهکهی ناردووه بۆ باوکم که ئیستا لای منه)) (خال، ۱۹۷۸، ۱۰). جگه له ژبانی شاعیر، ئهوهی شیخی خال ساغی کردووتهوه قهسیدهیهکی ئایینی شاعیره، که بهم دیره دهست پندهکات:

ببارینێ خودا بارانی ههرچی فهیز و ئیحسانه

لهسهر ئهو باعیشی خهلق و گوزیدهی جهمعی ئهکوانه (خال، ۲۰۱۱، ۳۶۲)

شیخی خال لهبارهی ئهم قهسیدهیهوه دهلیت: ((ئهم چهکامیه تا ئیستا له چاپ نهراوه، وه کهم کهس دیویتی، لهگهڵ ئهوهشا که زۆر گران و پینچاومه، وه نامازهی ((نیشاره))ی زۆری تیا به بۆ زۆر له نایهتی قورئان و فرمودهه پینچمهبر و بهسهرهاتی میژووبی، جگه لهوه که پیره له سنهتی رهوانبیزی ((بهلاغه))، وه ئهمانه بهی راقه ((شهرح)) نازانرین، به پتویستم زانی که به یارمهتی خوا راقهی بکهه)) (خال، ۲۰۱۱، ۳۶۴). ناوبراو مانای دیرمهکانی لیکداوتهوه و واتای وشه گرانهکانی نووسیه. وهک شیخی خال خۆی نامازه بهوه دهدات و دهلیت: ((ئهم چهکامیه که هاتمه سههر راقهکردنی نوسخهیهکی ترم دهست کهوت به دهست نووسی شیخ محهمهدی مهحوی که ئهویش لهبههر نوسخهیهکی که به دهست نووسی مهلا خاکی نووسراوه... وا دهرنهکهوی که ئهو

نوسخهیه مهلا خاکی خۆی دواي نوسخهکهی من به ماومیهک نووسیویهتهوه، وه دوانزه شیعرى لى زیاد کردوه که له نوسخهکهی لای منین، له کاتى رافهکردنیا ئهو دوانزه شیعره نیشان ئهدهین)) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۳۶۵). ساغکه مهوى شیعرى خاکی پشتی به زیاتر له نوسخهیهک بهستوهوه بۆ ساغکردنهوى شیعرى شاعیری ناوبراو.

۲_ تیوری ئهدهبی: بهشیک له وتاره ئهدهبییهکانى شیخی خاڵ له چوارچێوهى وتارى تیوری ئهدهبیایه. لهو وتارانهى له باز نهى ئهو لقهى ئهدهبیاتناسین باسی چهند لایهنیکى تیوری ئهدهبی کردوه و له شیعرى شاعیرانى کورددا نمونهى بۆ هیناوتهوه. له وتارى (شیعر و شاعیر) دا پیناسهى شیعرى بهو جۆره کردوه، که ((شیعر قسهیهکی ریکوپیکى جوانه، که له دل و دهر و نوى هیندئى خاوهن بیرى ههلهکهوتوهوه ههلهقهقوڵئى بۆ سهى زمانى، له پهرده و کالایهکی مۆسیقیدا، که بیستنى مهردوم ئهکهوته جونهوش و جووله جوول)) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۲۳). لێره دا شیخی خاڵ ماهیهتى شیعرمان بۆ دهخاته روو و له چوارچێوهیهکی تیوریدا شیعرمان پى دهناسینیت و بهگشتى بهو جۆره پیناسهى شیعر دهکات، که له ئهدهبی کۆنى عهربهیدا بۆ شیعر کراوه و زیاتر جهخت لهسهى روخسارى شیعرى و لایهنى کیش و سهروا کراوتهوه.

ههر لهو وتاره دا شیخی خاڵ باسی ئهرکى شاعیر دهکات و پێى وایه ((شاعیر ئهوهیه که بیرى ئههرق بنووسێ نهک بیرى دوینێ یا سهینهی! چونکه بیرى دوینێ کهرووی لى نیشتهوه، بیرى سهینهی کال و کرچ و پینهگهیشتهوه)) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۲۵). لهم لایهنهوه نمونه به حاجی قادر دههینینهوه، که ئهرکى خۆی بهرانیهى نیشتمان و کۆمهلهکهى بهجى هیناوه.

له وتارى (ویژهى دوینى و ئههرق) دا باسی له ئهرکى ئهدهب کردوه و بهر اوردى لههینوان رابردوو و سهردهمى خۆیدا کردوه، تیشکی خستوهته سهى ئهوهى که ((جاران وێژهر و هۆنراوهمان ههمووى ههر بۆ راباردن بوو، لهمهولا ئههێ قوتابخانهى تیکرایى بى بۆ گهل، دهرسى تیا بوخینن، وه پهندى لى وهریگرن)) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۱۵۸). ههروهها باسی تابهتمهندی ئهو جۆره شیعرى کردوه، که پهسهنده، به جۆریکه ((جاران هۆنراومیهک پهسهند بوو که پێچراوه بووايه و مانای نهزانرايه، لهمهولا هۆنراومیهک پهسهنده که وهک ئاوى رهوان ئاسان وه بى قورت و گری بى)) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۱۵۹).

له وتارى (ویژه) دا باسی پهوهندی ئهدهب به گهلهوه کردوه و ئاماژهى بهوه داوه ((ویژه ((أدب)) ی ههمو گهلێک وهک کالایهک وایه بۆ ئهو گهله، ئینجا یا وهک کالایهکی فراوانى، پان و پۆرى، بالاپوشى، ئاودامان وایه، که به قهد بالای گهلهکهى بێت له درێژى و پانیدا)) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۲۱۶). له دیدى ئهوهوه ئهدهب و نهتهوه پهوهندییهکی راستهوخویان بهیهکهوه ههیه و بهکتر تهواو دهکهن و دهولههمندى و بالایی ئهدهبهکه پهوهندی به نهتهومهکهوه ههیه و بارودۆخى نهتهومهکه له ئهدهبدا رنگ دهدهتهوه.

له وتارى (پێویستى وێژهر) دا شیخی خاڵ پێى وایه شاعیر و نووسهران پێویسته ((له گۆشهگیرى دهست ههنگرن، وه تیکهلى کۆمهله و گهل ببین، به ههمو چینهکانیهوه، وه لهگهلیانه ههستن و دانیشن، تا زۆر چاک له دهردیان ئهگهن، وه به ئاگرى دهرودیان ههلهقهقرچین)) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۱۱۹). ئهمه دیاریکردنى ئهرکى نووسهر و شاعیره له روانگهى شیخی خاڵهوه.

۳_ مێژووی ئهدهب: ههندیک له وتاره ئهدهبییهکانى شیخی خاڵ دهچنه خانهى مێژووی ئهدهبییهوه. بهو مانایهیه لهو وتارانه دا باسی چهند لایهنیکى ژيان و بهرهمى ههندیک شاعیری کوردی کردوه. له وتارى (کویریکی شاعیری بههرمهند) دا باسی ههندیک وێستگهی ژيانى (مهلا ههمدون) ی شاعیر کردوه. لهبارى له دایکبوونی شاعیری ناوبراوهوه دهلیت: (کویریکی مادهرزادى، رهشتالهى، کونجى، بالابهرزى، رهقهله له سالى ۱۲۷۶ه له سلیمانى، له مالنکی ههزارى، بى نهوا له دایک بووه) (خاڵ، ۲۰۱۱، ۱۴) و سهبارمت به مردنى شاعیری ناوبراو دهلیت: ((له سالى ۱۳۳۵ه (۱۹۱۷م) له ههلهبجه مرد. وه له ژیر دارمکى (پیر محمهد) دا شاراریهوه و کرا به

ژیر خاکمه, بهی ئهوه یهکیک له کیلی گۆرمکه ی بنووسی: ئهمه گۆری شاعیری بههرمهند (مهلا حمدون)ه)) (خال, ۲۰۱۱, ۲۲). شیخی خال پینج دهقی شاعیری هیناوتهمه و بهکورتی لێی دواوه.

شاعیریکی دیکه, که شیخی خال باسی کردوه (عارف سائیب)ه. دهرباره ی ناو و له دایکبوونی ناوبراو دهلیت: ((عارف سائیب کۆری مهلا ئهممه دی کۆری قادره, له هاوینی ۱۳۰۲هـ _ ۱۸۹۲ز دا له سلیمانی له دایک بووه)) (خال, ۲۰۱۱, ۱۲۱). بۆ مردنی شاعیریش ئهوه تۆمار دهکات, که ناوبراو له لایهن سهید محممه ناویک کۆژراوه و له ۱۶ _ ۱۹۲۳ دا به خاک سپێردراوه. (خال, ۲۰۱۱, ۱۲۴). شیخی خال چهند نموونهیهکی شاعیری شاعیری ناوبراوی تۆمار کردوه.

شیخی خال له وتاری (بابا تاهیری ههمه دانی "مهشهوور به عوریا") دا, که تایبعت به ژیا و بههره می بابیه تاهیر, گلهی ئهوه دهکات تا ئهوه سهردهمه ((بهراستی شتیکی وای دهرباره نهووسراوه, نه له بابته بوونی و نه له بابته شتی نووسراوی تریهوه)) (خال, ۲۰۱۱, ۱۲۸). له بهر ئهوه وتاریکی درێژی بۆ ههندیک لایهنی ژیا و شاعیری شاعیر ناوبراو تهرخان کردوه و تییدا ئاماژهی به چهندان سهراوهی گهنگ داوه, که له بابته تاهیر دهموین. لهباره ی نهژادی بابته تاهیرمه ئهوه دهخاته روو که کوردیکی لوره و چوارینهکانی به لوری نووسراوه (خال, ۲۰۱۱, ۱۴۶). شیخی خال چهندان چوارینهی بابته تاهیری هیناوتهمه, که زۆربهیان بۆ کوردیی ناوهند گۆردراون.

له وتاریکدا, که به ناوینشانی (عهبدور محمانی بهگی بابان)ه شیخی خال بۆ ژیا و شاعیری شاعیری ناوبراو تهرخانی کردوه. له باره ی له دایکبوونی شاعیرمه دهلیت: ((عهبدور محمان بهگ, کۆری ئهممه بهگی کۆری خالد بهگی کۆری سلیمان پاشای کۆری ئیبراهیم پاشای بابانه, له سالی ۱۲۹۶هـ = ۱۸۷۸م له شاری سلیمانی له دایک بووه)) (خال, ۲۰۱۱, ۲۶۴) و سهبارمه به مردنی شاعیر دهلیت: ((روژی ۱۱ _ ۱۹۶۷ که به نیمچهک تایهک کۆچی دوایی کرد له تهمنه نیککی ۸۸ سالیدا, وه له گردی مامه یاره له تهنیشته پیرمه ی دهمه نێژرا)) (خال, ۲۰۱۱, ۲۶۵). له لایهنی ناوهڕۆک و روخسارمه باسی شاعیری ناوبراوی کردوه و ئهوه دهخاته روو ((ئهم شاعیره به موانه له زۆر روومه دواوه و شاعیری وتوه, بهلام بهشی زۆری شاعیرمهکانی دهسته به دهسته (ترکیب بهند)) (خال, ۲۰۱۱, ۲۶۶) و له کۆتایی وتاره کهدا نموونهیهکی شاعیری خستوهته روو.

شیخی خال له وتاری (شاعیرانی بێ ناوینشان) دا به کورتی باسی ژیا ۳ شاعیری کردوه و نمونه ی شاعیری بۆ هیناوتهمه, ئهوانیش: عارف سائیب, رهشیدی لاوه, بابا رهسوولی میری سوور. له باسی (رهشیدی لاوه) دهلیت: ((ئهم مروه له خهکی کانێسکانه له شاری سلیمانی, له دهمووبه ی سالی ۱۸۷۰م له دایک بووه له خیزانیکی بێ ناوینشان)) (خال, ۲۰۱۱, ۴۱۲). شیخی خال لهباره ی شاعیری عارف سائیبمه, که به نمونه هیناوتهمه دهلیت: ((ئهم چهند شاعیره له گهمل کهف و کولی و دهموونی سهراکه وتوه بۆ نووکی قهلمه که ی که نووسیویهتی و ناروویهتی بۆ سلیمانی له بابته غهیری و ژیا عهسکری)) (خال, ۲۰۱۱, ۴۰۸).

ئهم وتاره له لایهنی میژووی ئهمه بهمن و ژیا و شاعیری چهند شاعیریکی کوردی پێ نیشانداین له لایه یه روژنامه و گۆفارهکان بۆی تۆمار کردوین.

۴ _ یادکردنه ی شاعیر و نووسهران: بهشیکی گهنگی وتاره ئهمه ییهکانی شیخی خال خۆی له بیر هینانهوه و یادکردنه ی شاعیر و نووسهرانی کورد دهبینتهوه. ناوبراو له ریگهی ئه و وتارانه ی له روژنامه و گۆفارهکانی سهردهمی خۆی بلاوی کردووتهوه یادی بهشیکی له شاعیر و نووسهرانی کردووتهوه.

شیخی خال له وتاری (چله ی پیرمه ی د) دا پێگهی شاعیری پیرمه ی د بهرز نیشان داوه و باسی ههندیک لایهنی روخسار و ناوهڕۆکی پیرمه ی د کردوه و دهلیت: ((شاعیرمهکانی پیرمه ی د و مهک دهرمان دلی بریندار چاک ئهکاتهوه, یا مهک ناوی ژیا مردوو زیندوو ئهکاتهوه, ئهگه ر راست ئهوی پیرمه ی د و مهک مهکینه ی وینه گرتن به شاعیری بهنگینی خۆی وینه ی گهلی چهشمه دنازی بهنگاورهنگی کوردستانی بۆ گرتوین, ههرومه داستانی گهلی بهسه رهاتی گهله که مانیشی بۆ نووسین, وه له دوا ی خۆی به یادگاری بۆی بهجی هیشتهوین)) (خال,

٢٠١١, ٦٢-٦٣). دواى ئهوه باسى زمانى شيعر مەکانى پيرميردى کردوه, که به کوردییهکی رهوان شيعر مەکانى نووسیوه, ههروهها باسى بهرهمهکانى دیکهى ناوبراوى کردوه, وەک مههم و زین به پەخشانی به زارى کرمانجى ناوبراست, چیرۆكى دوانزه سوارهى مەریوان و مەحمود ئاغای شیومەکل و پەندەکانى, که به شيعر دايرشتوه.

شیخی خال له وتاریکی دیکهى به ناویشانى (یادی ده سالانهى پيرميرد) دا, که به بۆنهى ده سالهى کۆچى دوايى پيرميرد نووسیویهتى و ههستى خۆى بهرانبهر پيرميرد و يادی ده سالهى کۆچى دوايى ناوبرا و دهربريوه و دهلیت: ((ده سال لهمهوپيش پرووناکترین چرای شيعر له کوردستانا کوژايهوه, وه جيهانى شيعر و وێژهى تاريخ کرد)) (خال, ٢٠١١, ١٧٢). پاشان باسى ئهوهى کردوه شاعیر له زۆربهى مەبهسته شيعرییهکان شيعرى نووسیوه, ههروهها تیشكى خستوهته سهر پەخشانی پيرميرد و ناماژهى به (کهمانچهژهن) و (دوانزه سوارهى مەریوان) داوه و زمانهکهى به رهوان و بێگرێ داناهه.

ههر لهبارهى یادکردنهوهى پيرميرد هه, شیخی خال وتاریکی دیکهشى به ناوى (یادیکی پيرميرد) بۆ شاعیرى ناوبرا و تهرخان کردوه و سەبارەت به بهرهمهکانى دهلیت: ((هەرچی نووسينت ههیه, به هۆنراوه و پەخشانهوه, وەک ناوى زولال وايه, مهردووم تیری لى ناخواتهوه, ههر وتهیهکت جۆره دهنگیکی ههیه, وه ههر وتاریکت جۆره زړه و ئاوازیکی ههیه, ههموو شيعریکت, یان ههموو دێریکت پتویسته زانایهکی تیگهیشتوو راقه (شرح) ی بکات و مەبهستى لى بداتهوه)) (خال, ٢٠١١, ٢٦١). ههروهها بیرمهریکی خۆى لهگهڵیدا دهگیریتهوه و شيعریکی فارسى هیناوتهوه و لهگهڵ شيعریکی پيرميرد بهراوردی کردوه و شيعر مەکی پيرميردى به بهیژتر داناهه.

له وتارى (چلهى بێخود) دا, شیخی خال يادی بێخودى کردوهتهوه و لهگهڵیدا ناماژهى به ههندیک لایهنى شيعری ناوبرا و داوه و له لایهنى ناومرۆکمه و دهلیت: ((بێخود ههروهک له شيعرى دلداریدا بهرز و بالا بوو, ئهوهندهشى له باسى پێغمهههرا بهشدار و ئامادهبوو, بهلام له شیوه و ئاههنگیكى کونا)) (خال, ٢٠١١, ١١١), واته شيعر مەکانى بێخود له دهورى دلدارى حهقیقى و نهعتدا دهمورینهوه و له رووى کیش و سهرواوه پهیرموى شيعرى کۆنیا کردوه.

نووسهریکی دیکهى کورد, که شیخی خال يادی کردوه و وتاریکی بۆ تهرخان کردوه رهفیق حیلیمیه. ناوبرا و له وتارى (چلهى رهفیق حیلیمى) دا له بارمیهوه دهلیت: ((رهفیق حیلیمى وێژهریکی بهراستى چهرخى خۆى بوو له زبانی کوردی و فارسى و تورکی و عهرمیدا, وه له هۆنراوه و پەخشانا, ئهگهر شيعر مەکانى کۆ بکریتهوه دیوانیکی گهرهه لى دهر نهچیت)) (خال, ٢٠١١, ٢١١-٢١٢). لێرهدا توانای رهفیق حیلیمى لهو زمانانهى ناماژهى پێداوه دهردهخات و ئاواتهخوازه شيعر مەکانى ناوبرا و له دیوانیکدا چاپ بکریت, دیاره تا ئه کاته دیوانى رهفیق حیلیمى چاپ نهکراوو.

هـ بهرانبهرى ئهدهبى: لایهنىکی دیکه له وتاره ئهدهبیهکانى شیخی خال له چوارچێوهى بهرانبهرى ئهدهبیدا. ناوبرا و له وتاریکدا به ناویشانى (بهراوردیکی پيرميرد لهگهڵ شیخ رهزا له وێژهدا) بهرانبهریهکی لهتوان شيعریکی شیخ رهزا و شيعریکی پيرميردا کردوه.

((شیخ رهزا به رحمهت بى به رهشیدی ئاموزای نهلى:

رهشه رهشاشى کهرى رهش به رهشت

تا رهشت ماوه رهش و سوور به رهشت

چل و چێوى چهمی رهشنهش به رهشت

به بهشت ههم به لهشت ههم به رهشت

پیرمیرد به رهشید ئهفندی خزمی خوی ئهلی:

پهندی پیشینه به بۆز به لهری

جاشه رهمان به دهنکه جۆین زهری

رهشه به ختم به خهلقی سهگ نهوهری

رهشه می بوو به من پیشله وهری ((خال, ۲۰۱۱, ۴۲۶).

له بهرانبه یکردنی ئه دوو چوارینه دا, ناوبراو چوارینه که ی پیرمیرد به به هیزتر دانهیت و دهلیت: ((به خوا
ئهم چوارینه ی پیرمیرد گهلی له چوارینه که ی شیخ رهزا جوانتر و رهوانتر و بهمانتره)) (خال, ۲۰۱۱, ۴۲۷).

همر له وتاردا شیخی خال بهرانبه ییه کی دیکه ی له نیوان شیعیکی فارسی شیخ رهزا و شیعیکی فارسی
پیرمیردا کردوه. شیخ رهزا شیعرمه کی بۆ عادله خانم نووسیوه و بهم دیره دهست پیدهکات:

((کجا شد ان کرامتهای دیرین

کجا شد ان عنایتهای پیشین)) (خال, ۲۰۱۱, ۴۲۷)

پیرمیرد به شیعیکی فارسی وهلامی شیخ رهزای داوختهوه و سه مهتا که ی ئهم دیره مه:

((رضای تلخ کامت خواند شیرین

دهانش ریش باد ان مردی کج بین)) (خال, ۲۰۱۱, ۴۲۷).

شیخی خال ئهم وهلامه شیعییه ی پیرمیردی به لاوه له شیعرمه کی شیخ رهزا پی به هیزتره و دهلیت: ((چون سهد
قل به تاقه بهر دیک هه ئهفرینی, پیرمیردیش به تاقه بهر دیک سهد پلاری شیخ رهزای هه لفران)) (خال, ۲۰۱۱,
۴۲۹). ناوبراو له ریگه ی ئهم بهرانبه ییه وه توانست و پیگه ی شیعی پیرمیردی دهرخستوه.

بهشی دووهم: ئهدهبی فولکلوری

لایمیزیکی گرنگی هه لهکانی شیخی خال کارکردنه له سه ره ئهدهبی فولکلوری کوردی. ئهدهبی فولکلوری
((بهشی که لهو کهله پوره نه تهواتیه که داهینان و بهرهمی باو باپیرانمانه و دهموهم و پشتاوپشت هاتوه و
ماوتهوه)) (موکری, ۱۹۸۴, ۳۰). ئهم جۆره ئهدهبه به شیوه یه کی زارمه کی له نه مه که وه بۆ نه مه یه کی نه ته وه
دیکه گوازاو ته وه و به شیوه یه کی بهرچاو له ناو خه لکدا بلاو بوو ته وه و زمانه که ی سادهمی و تیگه یشتنی سانایه
و ئهدهبی خه لکه ئاساییه که ی کومه له.

سه رده می هاتنه کایه ی زۆربه ی تیگه یهکانی ئهدهبی فولکلوری بۆ رۆژگاریکی زۆر کۆن ده گه رته وه, ((بۆیه
خاومنی راستی ئه بهرهمانه ون بووه و دهگوتریت میلهت خاومنییه تی)) (عه بدوللا, ۲۰۱۴, ۳۶). له گه ل
ئهم هشا ئهدهبی فولکلوری ته نیا به رابردو وه په یوه ست نییه, به لکو له هه موو سه رده می کدا له دایک ده بیته و
((ناوینه یه کی پرشن گداری رابردوو و نیستای میله ته)) (عه بدوللا, ۲۰۱۴, ۳۶), له بهر نه وه شه قل و سیمای
سه رده مه که ی پیوه دیاره.

ئهدهبی فولکلوری له بهر مه ندا ئهدهبیکی سه رزاریه و دوا ی نه مه ی له ناو خه لکدا بلاو ده بیته وه و ده که یه ته
سه رزاران, پاشان بۆ نه مه ی ئه بهرهمانه له فه رتان و له ناوچوون به ریزریت فولکلوریه روه ران تیگه یه

فۆلکلورییهکان کۆ دهکهنهوه و مشتومالی دهکهن و چاپی دهکهن. شیخی خال لهم لایهنهوه رۆلی گرنگی له کوکردنهوه و چاپکردنی ههندیک له بهشهکانی ئهدهبی فۆلکلوریدا ههبووه.

تهوهری یهکهه: پهند و قسهی نهستهق

شیخی خال له لایهنی کوکردنهوهی پهند و قسهی نهستهقی کوردیهوه ههولیکی زۆری داوه. ناوبراو جگه له کوکردنهوهی پهند و قسهی نهستهقی کوردی له کتیبیکدا به ناوی (پهندی پیشینان), وتاریشی لهی بارهوه نووسیوه. له وتاری (قسهی بهرز له وێژهی خۆ و بێگانهدا) تیشکی خستووته سهر ههندیک لایهنی پهند و قسهی نهستهق و بهم جۆره پێناسه کردوه: ((به قسهیهک ئهڵێن که له کالایهکی شیرین و مهیهستیکی رهنگیندا بێ, وه له دواي پروداو و تاقیکردنهوهیهکهوه ههلقولا بێ, وه له دل و دهر و ونیکی ئاودانهوه هاتبێته دهرهوه, وه لهوانه بێ که بێ به چرای دل و دهر و ون و خوراکی گیان و داردهستی ژبان)) (خال, ۲۰۱۱, ۸۷). لهبهر ئهوهی ههموو نهتهویهک خاوهنی ئهدهبی فۆلکلوری و پهند و قسهی نهستهقی تایبته به خۆیهتی, بۆیه ههر لهو وتارهدا چهند پهند و قسهیهکی میللهتانی دیکهی وهرگیراوهته سهر زمانی کوردی و دهلێت: ((له چهند زمانیکی بێگانهدا چهند قسهیهکی بهرز و وتاریکی نهستهقم وهرگیراوهته سهر زمانی کوردی تا ههموو لایهک بههره لێ وهرگیرێ, وه کهمێک له بیروباوهری گهلانی تر بگهین)) (خال, ۲۰۱۱, ۸۷). ئهمهش ئهوه دهگهیهنێت شیخی خال ئاگاداری پهندی گهلانی دیکهش بووه و وهک له وتاری (پهندی پیشینان)دا هاتوووه, پهند; ((زادهی سروشتی ئادهمییه, لهبهر ئهوه لهناو ههموو گهلێکا هیه, وه به ههموو زبانی و تراوه, وه زۆریان له یهک ئهچن)) (خال, ۲۰۱۱, ۱۸۷).

ئهو هۆکارانهی وای کردوه شیخی خال دهستی به کوکردنهوه و پاراستنی پهند و قسهی نهستهقی کوردی کردوه بۆ چهند خالێک دهگهیهنێتهوه, که خۆی ئاماژهی پێ داوه, لهوانه:

۱_ فهرامۆشکردنی پهند و قسهی نهستهق له لایهن بهشیک له خهڵکییهوه, وهک خۆی دهلێت: ((داخهکهم چهند سائیکه پشت گوێ خراوه و له بیر براوتهوه, وه لهبهر ئهوه خهریکه له ئاسۆی کوردواری ئاوا ئهێ, وه ئهچنهوه پهردی نهیوون)) (خال, ۲۰۱۱, ۱۰). لهبهر بیرچوونهوه و بهکارهێنانی پهند و قسهی نهستهق, بۆیه ناوبراو بهداخ و ههسرتهوه باس لهوه دهکات ئهو ژانرهی ئهدهبی فۆلکلوری بهرمو نهما دهر و وات و ئهستیرهی ئاوا دهییت.

۲_ زۆر کسهی بهتèmeن بهتایبتهی ئافهرتانی تهمهندار, که پهندهکانیان بهسهر زارهوه بووه مالهناوایان له ژبان دهکرد, بۆیه دهلێت: ((زۆر ئافهرتی واما هیه ههرچی قسه و گفتوگۆی هیه ههمووی ههر به پهندی پیشینانه, بهلام داخی به جهرگم لهبهر ئهوهی کهسمان نییه که ئهمانه کۆ بکهنهوه)) (خال, ۲۰۱۴, ۱۰). لهبهر ئهوه به تێپهربوونی کات و مالهناواییکردنی ئهوه کهسانه له ژبان, پهندهکانیش بیر دهچنهوه و لهناو خهڵکدا نامێن. ئهم هۆکارانه هانی شیخی خالێان داوه بۆ کوکردنهوهی پهند و قسهی نهستهق, که وهک خۆی دهلێت: ((هاتم دهستم کرد به کوکردنهوهیان, وه زۆریانم له گۆر هینایه دهرهوه و زیندووم کردنهوه)) (خال, ۲۰۱۴, ۱۰).

له پێشهکیی کتیبیهکهدا, شیخی خال پێناسهی پهند دهکات, که ((وتاریکی کورتی, ریکوپیک, جوانی, بهتامی, بهتهوژمی, کاریگهره, که له دل و دهر و ونیکی بێداری, ئاودانی, ئاگاداری, پیشینانهوه هاتبێته دهرهوه, له دواي بهراورد و تاقیکردنهوهیهکی دوورودریژ)) (خال, ۲۰۱۴, ۸). جگه له پێناسهکه, کۆمهلیک تایبتهمندیی پهند له رووی روخسار و ناوهڕۆکهوه خستووته روو, که وتهیهکی کورت و کاریگهره و له ئهنجای تاقیکردنهوهوه هاتووته کایهوه و بلاو بووتهوه.

جیاوازی لهنیوان پهند و قسهی نهستهقدا هیه, به جۆریک پهند له ئهنجای بهسهرهاتیکهوه هاتووته کایهوه و زۆربهی جار بهسهرهاتهکه له بیر دهچێتهوه و تهنیا پهندهکه بهسهر زاری خهڵکهوه دهمنێتهوه, بۆیه شیخی خال دهلێت: ((پهندی پیشینانی ههموو گهلێک سههگوزهشت و میژوویهکی تایبتهی هیه)) (خال, ۲۰۱۴, ۱۰). ههرچی قسهی نهستهقه بهسهرهاتیک له پشتهیهوه نییه و له ئهنجای رووداویکهوه نهکهوتووته سههزاران, بهلکو

له ئهنجامی ئهزموون و سهرنجدان و تییینی کسانیی بههزموون و دونیادیه و تیگهیشتوووه کهوتووته سهرزاران و بهناو خهڵکدا بلأو بووتهوه.

لهبهر ئهوهی پهند و قسهی نهستهقی کوردی تیکهلی یهکتر بوون و جیاکردنهو میان ئاسان نییه، بۆیه کتیبهکهی شیخی خالیش وهک زۆریهه کتیبهکانی دیکه، که پهندی تیدا کوکراوتهوه، پهند و قسهی نهستهقی بهتیکهلی تیدا تۆمار کراوه.

شیخی خال پهند و قسه نهستهقهکانی به پپی یهکهمی پهند و قسه نهستهقهکه تۆمار کردوه، واته به پپی پیتی هیجائی ریزبندی کردوه و له پهرایزدا مانا و مههستی لیکداوتهوه و بهسهرهاتی ههندیک له پهندهکانی نووسیوه. له دوایین چاپی کتیبهکهدا ٤٥١٣ پهند و قسهی نهستهقی له خۆ گرتوه و هیهی زیاتر له ناوچهیهکی کوردستانی تیدا تۆمار کردوه.

له کتیبهکهدا پهندی (ئهگهر نهیدا مهعبوود، چی بکا مهعبوود) هیناوتوه و له پهرایزدا نامازهی بهو بهسهرهاته داوه، که پهندهکهی لی هاتووته کایهوه، که کورتهکهی بهم جۆریه؛ سولتان مهعبوودی غهنهوی پپی وایه بهدبهختی له جیهاندا نییه و ههیهاسی و مزیری بهپچهوانهی ئهوه پپی وایه بهدبهختی ههیه. بۆ ئهوهی ئهمهیان بۆ یهکلا بپیتهوه دین کیسهیهک پاره لهسهر ریگهی کهسیک دانهنن، که به بهدبهخت بهناوبانگه و ههموو رۆژیک به ریگهیهکدا خۆی بۆ بازار دهروات. کابرای بهدبهخت ئهوه رۆژه به خۆی دهلێت من چاوم کز بووه و بهرمو کویری دهرۆم با پهرارهوی کویری بکهه و به چاونوقاوی برۆم، نیتر چاوی دهنوقینیت و دهست به رویشتن دهکات و له پارمه تیدهپهریت و ئینجا چاو دهکاتهوه، نیتر سولتان مهعبوود دهلێت: ئهگهر نهیدا مهعبوود، چی بکا مهعبوود (خال، ٢٠١٤، ٣٤-٣٥).

توموری دووه: گالتهوگهپ و بهسهرهات

ئهمانه بهشینکن له ئهدهبی فولکلوری ههموو نهتهوهیهک و جیهگی دیاریان ههیه. گالتهوگهپ ((چیرۆکی کورته، بهلام به جۆریکی گالتهامیز دارنێزاروه و گیانی پیکهینی کراوه به بهردا)) (رهسوول، ٢٠١٠، ١٣٢). تایهتیهندی ئهم بهشهی ئهدهبی فولکلوری لهوهدا خۆی دهپیتهوه، که له رووی فورمهوه کورته و له قالیکی پیکهیناوی دارنێزاروه تا چنێز و خوشی به وهرگر بهخشیت. دهشیت رووداوی گالتهوگهپ راستهقییه نهپیت، بهلکو خهپالی تاکهکانی میللەت دروستی بکات و له چوارچێوهی گیرانهوهیهکی کورتدا دابرنێزیت و ((له جیهانی ئهدهبیاتناسی و فولکلورناسیدا جیهگیهکی گرنگی ههیه و زۆر له زانایانی جیهان به کۆکردنهوه و لیکۆلینهو میان خهریک بوون)) (رهسوول، ٢٠١٠، ١٣٢). گالتهوگهپ وهک بهشهکانی دیکه ئهدهبی فولکلوری سیمای سهردهم و شۆینی سهرههاندانی پیه دیاره و دهپیته ئاوینه نیشاندهری رووداوهکانی سهردهمی خۆی.

شیخی خال له کتیبی (له سهرگوزشتهکانی ژیان)دا کۆمهلیک تایهتیهندی گالتهوگهپی خستووته روو، که ((مهردوم ئههینیتیه پیکهین و گهشانهوه له دم و رویدا... پنیوستیهکیشه بۆ تهنروستی و درنێزدان به ژیان)) (خال، ٢٠٠٧، ١٧). زۆریک له گیرانهوه گالتهوگهپ نامیزمکان به هۆی کۆنهکردنهوه و چاپنهکردنیان لهناوچوون ئهمه بووته هۆی ئهوهی شیخی خال ئامازه بهوه بدات و بلێت: ((دهفتهریکی چهند لاپهرهیم گرت به دهستهوه و دهستم کرد به نووسینی ئهوانه که له بیرم مابوون... ههر ومخت قسهیهکی خوشی پیکهیناویان بیست خیرا بینووسن و له دهستی مهن، ئهمه کهلهپووریکی زۆر بهنرخ و گرنگه له پاشهروژدا، بهلام دمخیل سهدهمخیل قسهی ناشیرین مهنووسن)) (خال، ٢٠٠٧، ١٧). کهواته له دیدی شیخی خالوه ئهوه گیرانهوه گالتهوگهپ نامیزانهی، که تایهتیهندی ئهوهیان تیدا نییه لهناو کۆری دانیشتنی خهڵکیدا بگنیردرینهوه، نهووسرین و تۆمار نهکرین.

شیخی خال له کتیبی ناوبراودا چهند گیرانهوهیهکی گالتهوگهپی تیدا تۆمار کردوه و و ناویشانی بۆ داناون، که ئهمهش یهکێکه لهوانه: ((چوار زهلام و دوو فانوس

له شهویکی زستاندا دوو کەس دەمەقانیان ئەبێ، یەکەمیان ئەلێ: خێل یەک بە دوو ئەبێنێ، ئەوێتریان ئەلێ: ئەم قەسە درۆیه وایە. ئەمانە دوو زەلام بە فانتۆسیکەوه ئەنیزن بۆ مائی مام فەتاح ناویک کە خێل بوو، تا ئەم پرسیارە لێ بکەن، زەلامەکان ئەچن و تەق تەق لە قایی مائی مام فەتاح ئەدەن وە لە خەر هەلیئەستێن و ئەیهێننە بەر قاییەکە پرسیار لێ ئەکەن. مام فەتاح توورە ئەبێ، ئەلێ: بڕۆن بڕۆن، بەم نیووشەوه چوار زەلام و دوو فانتۆس هاتوون بۆ ئەم پرسیارە قۆرە)) (خال، ۲۰۰۷، ۱۹).

بەشیکی دیکە ئەم کتێبه بەسەر هاتە، کە ئەمەیان ((گێرانەوهی پرووداوی راستەقینە، ئەو پرووداوانە لێ ژیاڵی ئەم و ئەو، لێرە و لەوێ پروو دەدەن، بەبێ دەستکاری و وەکو خۆیان پەند و ئامۆژگاری و چێژی تایبەت و خۆش و گەورەیان تیاپە، بۆیه دەبنە شیای گێرانەوه و هەمیشە وەکو خۆیان دەگێردێنەوه)) (عەبدوللا، ۲۰۱۴، ۷). بەسەر هات پرووداوی راستەقینە و کەسانی ناو بەسەر هات راستەقینە، واتە دروستکاری خەیاڵی تاکەکانی ناو کۆمەڵ نین و ڕەگەزی خەیاڵ تیکەلێ بەسەر هات نابێت.

شیخی خال کۆمەڵێک بەسەر هاتی لە کتێبهکەیدا تۆمار کردووه، کە ناوێشیانی بۆ هەریەکیکیان داناو و ئەمەش نموونەیکانە ((کەرە و هەنگوین دەخوات

موفقی عەبدولعەزیز و شیخ بابا عەلی مودەریس و مەلا حسەینی پسکەندی بە دیدەنی ئەچن بۆ لای حاجی مەلا سەعیدی کەرکوکلی زاده، بە ریکەوت مەلا سەعید هەنگوین و کەرە ئەخوات بە نانەوه، موفقی لێی ئەپرسی حاجی مەلا چی ئەخۆی؟ خێرا شیخ بابا عەلی ئەلێ: کەرە و هەنگوین ئەخوات. حاجی مەلا ئەلێ: ئەگەر خراپەت مەبەست نییه بۆ ناڵی هەنگوین و کەرە ئەخوات)) (خال، ۲۰۰۷، ۲۷).

ئەم کتێبهی شیخی خال کۆمەڵێک گێرانەوهی گالتهوگەپ و بەسەر هاتی کۆکردووهتەوه و لە تیاچوون پاراستوونی.

ئەنجام

۱_ شیخ محەمەدی خال لە بارە کۆمەڵێک لایەنی ئەدەبی کوردییەوه کتێبی داناو و وتاری لە پۆژنامە و گۆزارەکاندا نووسێوه، واتە لە زیاتر لە لایەنێکی ئەدەبی کوردی هەولەکانی بە گەر خستوو و کاری کردووه.

۲_ دیوانی شیخ ڕەزای ساغ کردووهتەوه و ژیاڵ و شیعەر و بەسەر هاتەکانی شاعیری تێدا خسووته پروو.

۳_ کۆمەڵێک وتاری ئەدەبی سەبارەت بە چەند لایەنێکی ئەدەبی کوردی نووسێوه، لەوانە: ساغکردنەوهی شیعەر، میژووی ژیاڵ و شیعری شاعیران، یادکردنەوهی نووسەر و شاعیران... هتد.

۴_ دەستی بەلای لە کۆکردنەوه و لیکدانەوه و چاپکردنی پەند و قەسە نەستەقی کوردیدا هەبووه و وتاریشی لەو بارەوه نووسێوه و پێناسە پەند کردووه و تاییەتمەندیەکانی دیاری کردووه.

۵_ گرنگی بە کۆکردنەوهی ئەدەبی گالتهوگەپ داوه و چەند بەسەر هاتیکیشی لە کتێبێکدا تۆمار کردووه و نەیهێشتوو لەناو بچن.

سەرچاوەکان

ا_ کتێب:

۱_ ناشنا، شیخ محەمەدی خال و ئومید، (۱۳۹۲)، دیوانی شیخ ڕەزای تالەبانی.

۲_ بیمار، عبد الرزاق (۱۹۹۸)، پەخشانی کوردی، دەرگای ڕۆشنایی و بلاوکردنەوهی کوردی، بەغدا.

- ۳_ خال، شیخ محمد (۲۰۰۷)، له سهرگوزشتهکانی ژبان، چاپخانه نووسهر، سلیمانی.
 - ۴_ خال، شیخ محمد (۲۰۱۱)، ناله دهر وون، چاپی دووهم، چاپخانه ئاراس، ههولیر.
 - ۵_ خال، شیخ محمد (۲۰۱۴)، پهندی پیشینان، چاپی پینجهه، چاپخانه شقان، سلیمانی.
 - ۶_ رهسوول، شوکریه (۱۹۸۹)، ئهدهبی کوردی و هونهرمانی ئهدهب، چاپخانه خویندنی بالا، ههولیر.
 - ۷_ رهسوول، عیزه دین مستهفا (۲۰۱۰)، لیکۆلینهوی ئهدهبی فۆلکلۆری کوردی، چاپی سێیهه، چاپخانه ئاراس، ههولیر.
 - ۸_ عهبدوللا، ئیدریس (۲۰۱۴)، ئهدهبی میلی و فۆلکلۆری، بهرگی یهکهه، چاپخانه حاجی هاشم، ههولیر.
 - ۹_ عهبدوللا، ئیدریس (۲۰۱۴)، ئهدهبی میلی و فۆلکلۆری، بهرگی سێیهه، چاپخانه حاجی هاشم، ههولیر.
 - ۱۰_ محمد، محمد دلیر نهمین (۲۰۰۴)، رۆلی گۆقاری گهلۆنیز له گهشهسهندن و پینخشستی ئهدهبی کوردیدا، سلیمانی.
 - ۱۱_ موکری، کامهران (۱۹۸۴)، ئهدهبی فۆلکلۆری کوردی، بهشی یهکهه، چاپخانه زانکۆی سهلاحهددین، ههولیر.
- ب: رۆژنامه:
- ۱۲_ قهره داغی، محمد علی (۲۰۱۶/۱۰/۱۱)، شیخ ماری نۆدی چرای زانست و رۆشنییری، کوردستانی نوێ، ژ ۷۰۸۸.

محاولات الشيخ محمد الخال في مجال الأدب الكوردي

هذا الموسوم ب(محاولات الشيخ محمد الخال في مجال الأدب الكوردي) يتكون من المقدمة ومبحثين وقائمة المصادر.

المبحث الأول الموسوم ب(تحقيق الشعر والمقالة الأدبية) يتكون من محورين. حاول الباحث في المحور الأول أن يبين دور الشيخ محمد الخال في تحقيق حياة وشعر الشعراء الكورد. خصص الباحث المحور الثاني لتسلط الضوء على دور الشيخ الخال في الكتابة والنشر المقالات الأدبية الكوردية.

المبحث الثاني مختصة للأدب الشفاهي والفلكلور ويتكون من محورين. حاول الباحث في المحور الأول للمبحث الثاني أن يعرف الأمثال والحكم وذكر بعض الأمثال والحكم الكوردية، أما في محور الأخير حاول الباحث أن يبحث عن الأدب الفكاهي وذكر بعض قصص الفكاهية الكوردية وبين أبرز سمات الأدب الفكاهي حسب تصوره.

وفي آخر البحث نشرنا أهم نتائج التي حصلنا خلال هذا البحث.

كلمات المفاتيح: الشيخ محمد الخال، الأدب الكوردي، الأدب الفلكور.

Sheikh Muhammad Al-Khal's attempts in the field of Kurdish literature

This book titled (Sheikh Muhammad Al-Khal's attempts in the field of Kurdish literature) consists of an introduction, two sections, and a list of sources.

The first section, titled (Investigation of Poetry and the Literary Essay), consists of two axes. In the first axis, the researcher tried to explain the role of Sheikh Muhammad Al-Khal in investigating the lives and poetry of Kurdish poets. The researcher devoted the second axis to shed light on the role of Sheikh Al-Khal in writing and publishing Kurdish literary articles.

The second section is devoted to oral literature and folklore and consists of two axes. In the first axis of the second section, the researcher tried to know proverbs and sayings and mentioned some Kurdish proverbs and aphorisms. In the last axis, the researcher tried to search for humorous literature and mentioned some Kurdish humorous stories and showed the most prominent features of humorous literature according to his perception.

At the end of the research, we published the most important results that we obtained during this research.

Keywords: Sheikh Muhammad Al-Khal, Kurdish literature, folkloric literature.